

RAPORLAR :

KARS'IN TARİH ÖNCESİ HAKKINDA İLK KISA RAPOR

İ. KILIÇ KÖKTEN

*Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Enstitüsü
Asistanlarından (Ankara)*

Aras vadisi dahil Kars bölgesinin hemen hemen dörtte üçünü gezdim. Coğrafi vaziyetini tetkik ve bir çok tarih öncesi ve tarihî eserlerini tesbit ettim. Evvelce Kuruma sunduğum raporda yalnız Kars platosu hakkında verilen malûmat yazılı idi. Şimdi her ikisini birden kısaca toplu olarak bir daha yazıyorum. Yazımda evvelâ, gezi yollarımın ana hstlarını, sonra bölgenin avarızını, bitki ve iklimini izah ile, ondan sonra esas mevzuumuz olan bölgenin tarih öncesi buluntu yerlerine, arkeolojisine temas edec eğim.

Gezi Yollarım

15/5/1941 tarihinden itibaren muhtelif zamanlarda bir buçuk ay devam eden bir gezi ile evvelâ Kars'ın yakın çevresini araştırdım. Bu yakın çevre içine Kars şehri ve civar köyleri dahildir. Kars'ta ve Hasçiftlik köyünde bulduğum iki düz - iskân yeri ile Azat köyündeki isimsiz höyük ilk izlerdir, Ayrıca Borluk vadisindeki büyük ve sıra kaya - sığınakları, tabanlarında ve ön teraslarında kültür toprağı taşıyan mağaralar kayda ve araştırılmağa değer.

İkinci yol :

Ardahan ve Arapçay mıntakası içindedir. Çakmak köyünden başlayarak Çalkavur, Boğadağı, Çobankih, Üçkilise ve Büyük Harziyan yolundan geçerek Ardahan kazasına gittim. Oradan Ardahan'ın Hanak ve Damal nahiyelerini; civar köylerini, Ardahan'dan başlayarak Çıldır kazası büklümüne kadar bütün (Kur) nehri Yarma vadisini tetkik ettim. Üçkilise ve Kundurağıl, Vardosan köylerinde üç tane düz-iskân yeri, Hanak nahiyesine bağlı Sazkara (Sazhara) köyünde (Kalecik) adlı bir höyük buldum.

Bu höyük, üzerinde evini kuran bir köylü tarafından geceleri kazılmak suretiyle tahrip edilmektedir. Çıkardığı madenî eşyaları, kıymetli vazo ve taşları her sene İstanbula götürmek suretiyle sattığını, rençberliğini bırakıp geçimini bu yolda temin ettiğini gördüm ve öğrendim. Usulsuz ve kaçak kazılarla höyük sahnının köstebek yuvasına döndüğünü ve iki sene sonra bu kıymetli eserin istifade edilmeyecek bir hale geleceği acılarla görülmüştür. Dönüşte Ardahan, Çıldır ve Çıldır gölünün Batı kıyılarını geçerek Kısır dağının doğu engimelerini aştıktan sonra Susuz nahiyesi düzlüğüne indim. Burada Çıldır gölünün büyüklük ve güzelliğini ayrı bir yazımda izah edeceğimden üzerinde fazla durmıyacağım. Ağzıaçık ve Cılavuz köy Ensrütüsü arasındaki düzlerde ve Cılavuz suyu kenarındaki mağaralarda son bir araştırma daha yaptım, Çakıllı ve kumlu tabakalardan ibaret olan bu düzlükler üzerinde gene Trahitten olması muhtemel, oldukça ağır ve büyücek ikinci bir elbaltası daha ele geçirdim. Askerliğimi ikmal edip Enstitüme döndüğüm zaman her iki baltayı daha ince bir tetkike tâbi tuttum.

Bu cılavuz düzlüklerinde bulunan elbaltasını, iki numaralı Fakülte dergisinde bulduğumu bildirdiğim elbaltasından daha tipik gördüm. Yeni aletin hususiyetlerini aşağıda eb'adiyle bildireceğim. Bu mntakanın Kur nehri yarma vadisi boyunca sıralanan mağaraları, kaleleri, Bilhassa Ardahan kalesi ve kale altındaki mağaraları, ayrıca Kundurağıl köyüne yakın Çukurviran adlı düziskân yeri en mühim tarih ve tarih öncesi eserleridir.

Üçüncü yol:

Aras vadisidir. Aras vadisine inmek için Büyukyahni dağı, Subatan, Cala, Ani köyü ve meşhur harabesini, Digor nahiyesi ile Başköy yolunu takip ettim. Plato kenarında kâin Arpalı köyünden Aras nehri kıyılarına indim. Bu mntaka içinde Başköy düziskân yeri ile Arpalı köyünden Aras'a inerken geçtiğim uzun kaya yarması ve tabanı kaldırım döşeli tarihî yol çok mühimdir. Evvelâ Tuzluca kazasına uğradım; bir gece kaldıktan sonra İğdır'a hareket ettim. Aras nehri üçüncü yarma vadisinin bitim noktası ve İğdır düzlüğünün başlangıcında bulunan (Karakale) harabesini gezdim. Bir yanı Aras, güney yanı kuru bir dere ile hudutlanan bu mevkiye bir kale ve bir de ufak kilise vardır. Etrafı fasıllı kale duvarlarıyla çevrili olup genişçe bir sahayı işgal eder. O gün İğdır kazasına gittim. Orada iki gün kalarak, Ağrı dağının kuzey

eteklerini, ovaya ilerliyen lâv akıntılarını, Melekli, Karakoyunlu, Gökçeali, Gacardoğanşalı, Karakuyu, Yağcı ve daha birçok ara köylerini gezerek bu geniş bereketli, çeşitli ziraat yapılan İğdır düzlüğünü tetkik ettim. İğdır kazasının kuzey doğusunda tahrip edilmiş ve en alt tabakası bırakılmış Gökçeali höyük bakiyesini, buna benzer Yağcı höyüğünü keşfettim. Her ikisinin ana toprak üzerine isabet tabakaları ve çok geniş bir sahaya serpilmiş olan toprakları içinden orijinal çanak çömlek parçaları, birçok siyah opsidiyenden mikrolitler topladım ve Gökçeali höyüğü tabanı üzerinde birkaç mutfak bakiyesi de tesbit ettim. Ceplerim ve torbalarım malzeme ile iyice dolmuştu, sevincimden sıçradığımı gören köylüler bu halime çok şaşı ve beni sonsuz soru yağmuruna tutarak orada alıkoydular. Maksadımı anlattım. Sevindiler. Ve bu iki höyüğün tahrip sebeplerini uzun boylu anlattılar. Kapların hususiyetini ve bu hikâyeyi de bundan sonraki neşriyatımda mufassalan izah edeceğim. Dönüşte geldiğim yola sapmadan Pernavut nahiyesine uğradım. Burada Koroğlu kalesini gördüm. Pernavut deresinin Aras'a açılan ağzında yoldan çok aşağılarda ayakları kalmış bir köprü bakiyesi gördüm. Burası güneye uzanan ikinci, tabii ve tarihî yolların daşlangıcı olsa gerek.. Ertesi gün Kağızman kazasındaım; burada da bir gün kalarak civarını tetkik ettim. Şehrin güneyinde ve Kağızman birikinti mahrutunun ucunda Mısır dağı düz iskân yerini buldum. Birikinti mahrutu yüzeyinden tahminea 50-60 metre yükseklikte bulunan bu dağın üst düzlükleri iyice hamlaşmış ve çimenele kenetlenmiştir. Buraya şehri daha iyi görebilmek ve birikinti mahrutunun hususiyetlerini incelemek için çıkmıştım. Bir fare deliği ağzına çıkarılan çanak parçaları beni başka bir yola çevirdi. Hemen sustalı çakımla ilk kazıma başladım. Birçok zahmetler neticesinde açtığım birkaç çukurdan çok kaba, kum karışık siyah renkte çanak parçaları ve siyah opsidiyen mikrolitler topladım. Kapların bir kısmı kaba derince çizgilerle süslüdür. Görünüşte Kaliolitik dediğimiz çağın kültür eşyasına çok benziyor. Buradan da sevinçle ayrılarak Aras nehrini aştım ve Köték nahiyesi yolunu takip ile Kars'a dönmek üzere yoluma koyuldum. Köték nahiyesi içiade bir höyük daha buldum. (Morpet) kalesinin altından geçerek Çile, Paşlı hanlarını takiben, Ağadeve, Ardos ve Kamasor yoluyla Kars'a geldim. İşte 1200 kilometreyi aşkın bu çetin yolculuk bölgece sona erdi. Seyahatimin sonunda bütün zah-

metlerime dayanan ve Aras nehrine yuvarlanmaktan, gece yolculuğumda süratle giderken birdenbire durarak beni yıkılmış bir köprünün kalmış ayakları yanında ölümden kurtaran (Topuz) adlı hayvanımı hayatımda hiç unutmıyacağım. Onun, gıda ve bakım hakkını fazlasıyla ödediğim için seviniyorum. Ayrılırken bu sessiz ve sadık arkadaşımın gözlerini ağlıyarak öptüm ve üzuldüm. Hayatımı kurtaran bu mübarek mahluka ayırdığım birkaç satırı hoş görünüz. Bu uzun yolculuk hikâyesinin verdiği hesaba göre: Kars bölgesinde tarih ve tarih öncesi iskân yerlerinden 8 düz-iskân yeri, 7 adet höyük birçok mağara ve kaya sığınakları tesbit edilmiş bulunuyor. Bunların içinde Gökçeali, Kalecik, Azat köyündeki isimsiz höyüğü, Çukurviran ve Mısırdığı düz iskân yerlerini çok mühim buluyorum. İlk kazıların bu noktalarda başlamasını ve meşhur (Ani) harabesinin de bir kere türk araştırmacıları tarafından incelenmesini ehemmiyetle ileri sürüyorum.

Âvâızın durumu.

Kars bölgesinin yüzey durumunu kabataslak iki kısma ayırarak mütalâa ediyorum. Şimdiye kadar yaptığım araştırmalarda bu yolda tam bir bilgi edinemediğim için raporumda bu kısma da temas etmeği faydalı gördüm, zaten her araştırdığım bölgenin başlangıcında bu işi bir âdet edindim. Faydası olacağını zannediyorum. Tetkikatımın bu kısmını sayın coğrafya profesörüm H. Louis'yede açtım, beni saatlerce dinlemek zahmetinde bulundular. Neticeyi uygun gördüler, kendilerine daima müteşekkirim... Evet, yukarıda ayırdığımı söylediğim kısımlardan birisi Kars volkanik platosudur. Bu platonun güneyi Aras nehri, doğusu Arpaçay yarma vadisi ile hudutlanır. Tahminen 1000-1250 metre yükseklikten başlayan plato (yüksek volkan düzlüğü) da, iki büyük ve birkaç küçük düzlük, kuzey-doğu ve güney-batıya uzanan, üzerinde 3000 metreyi aşkın yükseklikler bulunan (Allahüekber) dağı ve devamı basamağı (eşiği de diyebiliriz), Kars'ın doğu ve güney doğusundaki (Hachhalil), (Alaca) dağları topluluğu ve topluluğun kuzey engimlerinde (sathı maillerinde) yer alan (Akbaba), (Üç oğlan tepe), (Büyükyahni) gibi tek başına görünen, küçük yanardağ örnekleri göze çarpar. Plato düzlüklerinden birisi Kars düzlüğü olup arızalı ve kuzeye doğru enimlidir. Dilluyum tabakalarıyla örtülü bulunan bu düzlük ziraata müsaittir. Bu büyük düzlük Kars

kalesi önlerinde sona erer, bir kısmı da hafif bir meyille büyük-yahni dağı ve Mezraa köyü yakınlarına kadar uzanır. Kars çayı, bu düzlükte kıvrımlar yaparak akar ve Petrofka köyü önlerinde yarma vadisine girer, bu yarma vadi kars kalesi altında daha çok derinleşir aynı derinlik ve kıvrımları takip ederek Arpaçay kavşağına kadar devam eder. Düzlüğün dağlara yakın yerlerinde ve yarma vadinin geçelerinde. Cumudiye devrinin tahrip-kâr buz ve su faaliyetini, büyük bir göl bakiyesinin çökeyle kıyı-larını ve düzlüğün her iki tarafını saran ve Kars çayına doğru kollar halinde uzanan lâv akıntılarını görmek pek kolaydır. Yukarda adı geçen yanardağ örneklerinin kraterleri ekseriyetle kuzeye açılmıştır. Bu krater çanakları altında toplanan yağmur ve kar suları gür kaynaklar halinde eteklerden fışkırmaktadır. Karslılar bu temiz kaynak sularını içiyor ve kullanıyor.

Ardahan çevresi.

Kars civarına nazaran daha yüksek ve daha arızalıdır. Ardahan ovası büyük ve düzlüktür. Bu düzlüğün Kars'ta olduğu gibi Ardahan önlerinde, kayalık bir yükselişe önü kesilmiştir. Şehrin içinde Kur nehri yarma vadisi başlar. Hanak nahiyesi önünden geçen Çaykeklik suyu vadisi de seyrek olmak şartıyla aynı hususiyetler taşıyarak Kur nehrine açılır. Bu vadinin mahdut birkaç düzlüğü ile etrafı, civar dağların etek kısımları tarlalarla kaplıdır. Dağların az bir kısmı da adacık halinde çam ormanlarıyla örtülüdür. Bundan başka Çıldır gölü, batısındaki Kısır dağının müstakil duruşu, Akbaba dağıyla olan münasebeti iki bölge arasında başlı başına bir husu siyet arzeder. Çobankih ve büyük harziyan düzlükleri de mühimdir.

Aras vadisi

Aras vadisi Kars platosundan ayrı bir hususiyet taşır. Vadi Arpaçay ve Aras nehri kavşak noktasına kadar pek geniş değildir. Aras nehri daha ziyade Kars platosu altına sokulmuş vaziyettedir. Plato kenarındaki kademeli tabaka çöküntüleri, Aras nehrinin bu sahilleri alttan kemirdiğini gösteriyor. Kars platosunun bu kısımlarda kaideyi örten geniş tuf tabakalarının devamlı taşınmış ve aşınmış daha büyük kaymalara; yıkılmalara sebep ola-

caktır. Nehrin güney sahilleri böyle değildir. Aras vadisinin yukarı kısmında bulunan Kağızman şehrinin büyük bir birikinti mahrutu üzerinde kurulduğunu yukarda yazmıştım. Aras nehri tesiriyle dikine parçalanan bu birikinti mahrutu üzerindeki geniş teraslar tetkike değer. Gelecek araştırmalarla bu noktada çok orijinal neticeler alınacağına kuvvetle inanıyorum. Aras boyu Iğdır düzlüğüne kadar takip edilince üç tane derin yarma vadi geçilir. Son yarma vadi Iğdır düzlüğüne açılmaktadır. Iğdır düzlüğü çok geniştir. Ağrı ve Alagöz dağlarıyla aralarını zincirliyen dağlar bu büyük düzlüğü adeta kucaklar. Ağrı (Ararat) dağının civara hâkim ve tek başına duruşu çok enteresandır. Çok uzaklardan onun tesirine kapılmamak ve ona doğru sürüklenmemek insanın elinde değildir. Nereye inseniz, nereye çıksanız, o buzlu, ak başıyla ve etrafını kuşaklıyan bulutlarıyla daima gözünüzün önündedir. Gökleri delen bu ulu duruş yolculukta insana bir kuvvet ve hız kaynağı oluyor. İlk görüş ürkütücü, devamı bağlayıcıdır. Topraklarımızın bu yüce dağıyı görmemek bence bir noksanlıktır. Ağrı silsilesinin kuzey yüzeyleri kayalık ve tuf tabakalarıyla örtülüdür.

Silsile üzerinde, Kağızmandan başlayarak Tuzluca'ya kadar devam eden sivri kalker kaya sütunları ve daha küçük mikyas-taki ara bağlantıları adeta bir testere yüzü manzarasıdır. Bilhassa burada, Tuzluca'nın batısına düşen (Tekaltı) kaya sivrisi dağ sırtı testeresinin en büyük dişini teşkil eder. Ağrı silsilesinin kuzey kısmında (küçük birikintiler ve dal dereyler hariç) yüzey tamamen çıplak ve çoraktır. Tuzluca'dan başlayarak Kağızman'a kadar uzanan tuz katları; Kağızman yönünde gördüğüm krom Amyant, beyaz Talk en kıymetli cevherlerdir. Bugün yalnız tuzdan istifade ediliyor.

Bu geniş aşıntı ve çöküntü sahası ârâzi harabiyetinin en canlı bir nümunesidir. Taşlar umumiyetle bazalt, kısmen andezit ve biraz da trakitten ibarettir. Yer yer fosilli temiz kalker ve linyit katlarını, Opsidiyen yumrularını, volkan süngerlerini, geniş ve kuşak katlı tüfleri görmek daima mümkündür.

Bitki

Avarızın mühim bir kısmı bitkiden mahrumdur. Kağızman'da fazlaca, Pernavut ve Iğdır'da gayet az miktarda meyve bahçeleri

Bağlar gördüm. Platoda düzlüklerle, dağların mühim bir kısmı çayırırlarla kaplıdır. Tarlalar daha ziyade çay kenarlarıyla, yukarda isimleri geçen düzlüklerde, az miktarda da dağlarda açılmıştır. Kars Platosunda hayvancılık birinci dereceyi alır, ekim çalışması; öz rençberlik Aras vadisinde daha çok görülmektedir. Göle ve Sarıkamış mntakası sarı çam ormanlarıyla kaplıdır. Ardahan'ın kuzey ve kuzey doğusuna düşen Koyun dağı ve temadisinin güney yüzlerinde yer yer bodur (akkavak) ağaçları vardır. Damal ve Gölebert orman adacıklarının mevcudiyeti bize vaktiyle buraların daha geniş ormanlarla kaplı olduğunu gösteriyor. Yaz sonlarında çayırıklar üzerinde beliren oldukça geniş sahalar işgal eden (istipa) adlı tüylü ot mntakanın en karkteristik nebatıdır.

İklim

Bu kısmı iki senelik şahsî ve mevsimlik kayıtlarıma dayanarak yazıyorum. Mevsimlerin şiddetli geçmesi ve aralarında tatlı bir geçiş bağları olmaması yüzünden, zaten insan suhnet farklarını tesbite kendiliğinden mecbur olmaktadır. Esasen bu çeşitli iklim bölgesinde bir veya iki meteorolojik istasyonla iklim değişimini tesbte, katî bir netice çıkarmağa imkân da yoktur. Morfolojik kısım nasıl iki kısma ayırarak mütalâa edilmişse iklim vaziyetini de aynı surette ele almak hattâ bir az da teferruatıyla incelemek lâzımdır. İklim bakımından Kars platosu ile Aras vadisi arasında çok fark vardır. 1942 yılı birinci teşrin ayı başlarında ikinci tetkik gezime çıktığım zaman platoya kar iyice yağmıştı. Aras vadisine indiğim zaman çayırları yeşil ve güzlük ekinleri bitmiş gördüm Platonun en uzun mevsimi kıştır. İkinci teşrinde başlar, Mayıs onuna kadar devam eder. Kısa bir İlkbaharı ve yazı vardır, Bitün ziraî ve iktisadî çalışmaların üstünde kış korkusu hâkimdir Faaliyet kışa dayanmak ve hayvanları kurtarabilecek esasına bağlıdır, Köylerde en ufak kuru bir diken; yanabilecek en ufak bir parça birer birer toplanır ve merelere (samanlık) saklanır. Çocukların ve kadınların tezek toplama ve hazırlık işleri yz kış devam eder. Uzun müddet kar altında kalan plato karlarının zamanında birdenbire canlanır. Eriyen kar, çözülen buzları, coşkun dere ve çağlıyanları fışkıran çidem ve otları; hulâsa lütun hayat gelişimini görmek pek zevklidir. Binbir çiçek ve yeşilikten ibaret olan çayırıklar halılardan daha güzel-

dir. İnsan basmağa kıyamaz. Platoda kuru ve soğuk bir iklim hâkimdir. Ars vadisinde kış hafif geçmekte ise de yazı gayet sıcak ve bunaltıcıdır. Bu iklim farklarına rakımın çok tesiri oluyor. Rüzgârlar ekseriyetle kuzey ve batı istikametinden gelir. Kış bitimine doğru platoda hakim olan tipi gayet korkunç ve zararlıdır. Yaz aylarında 28-35; kış aylarında 38-40 derece suhnet tesbit ettim. İklim ve coğrafi durumu bu şekilde hülâsa edilen bölge şiddetli ve ezici olmasına rağmen iskâna çok müsaittir. Binlerce harabe; yukarda tesbit edebildiğim tarih öncesi ve tarihî eserler buraların çok eskiden beri tanınmış ve sevilmiş bir yer olduğunu gösteriyor. Morfolojik durum geçişlere, yerleşmelere çok müsaittir. Su, hava ve çeşitli tabiat zenginliğiyle Kars bölgesi yurdumuzda bir cennet ve servet kaynağıdır. Sağlık burada kalburlanır, çürükler gider sağlamlar kalır...

Tarih öncesi buluntu yerleri ve Arkeolojik malzeme

Kars bölgesinde bulduğum 8 peğlik (Düz iskân yeri); 4 tam ve üç tane tahrip edilmiş höyük; sayısız mağara ve kaya sığınaklarını (1) numaralı hartada gösterdiğim için ayrıca yazmıyorum. Yukarda bir kısmı hakkında verdiğim izahatı şimdilik kâfi görüyorum. Bu yerlerde topladığım malzeme taş, çanak çömlek; kemik; ve madenî eşyadan ibarettir.

Taş aletler, Trakit, sileks ve daha ziyade siyah opsidiyenden yapılmıştır. Susuz nahiyesi Cılavuz deresi düzlüklerinde bulduğum yüksekliği 122; genişliği 76; kutru 44 M. M. eb'adında olan Dilluvyum elbaltası Chelléo-acheulléen tıte işlenmiştir.

Aras vadisinde tahrip edilmiş höyüklerde bulduğum gene siyah opsidiyen aletler ekseriyetle mikrolittir. 'gdırın kuzey doğu düzlüklerinde bulduğum Gökçeali höyüğü'nün ana toprakları üzerine kurulmuş olan bir kaç ocak bakiyesi çok enteresandır. Platoda Borluk suyu vadisindeki kaya sığınakları önünde ve vadisinde topladığım karışık cins taş aletler Mousteryen tip bir yapılış göstermektedirler, Buralar da hakikî musteryen âletlerin de bulunabileceğini ümit ederim.

Malzemenin izahı, arkeolojik münasebet.

Elimde en çok ve çeşitli malzeme çanak çömlektir. Bir kısmı elle, bir kısmı da tornet ile yapılmıştır. Çamuruna en çok ince

kum karıştırılmış ve iyi pişirilmiştir. Küçük bir parça hariç saman ve ot karışık kaplara tesadüf edemedim.

Renk bakımından; içi dışı kırmızı, içi siyah dışı kırmızı, içi dışı siyah; içi kıamızı; dışı siyah parlak siyah; dışı parlak kırmızı boya astarlı ve kahve rengi çizgi süslü, siyah mat zemin üzerine beyaz çizgi boya; kahve rengi boya; kahve rengi boya üzerine parlak kırmızı çizgi süslü parçalar vardır. Şimdiye kadar orta, Kuzey anadolu kazılarında örneğine rastlamadığımız yarım küre ve ortası yuvarlak delikli kulplar ehemmiyetlidir. Bir münasebet noktası ele geçiremediğim için bu tipleri Bakırçağının mahallî bir hususiyeti olarak şimdilik ele alıyorum.

Yalnız Ankara'ya geldiğim zaman ufak bir benzerini Erzurum (Karaz) höyüğünden getirilen eşyalar arasında gördüm. Diğer kısımlarda henüz bir münasebet tesbit edilmemiştir. Doğu Anadolu'nun bu iki bölgesi arasındaki münasebeti kazılar sonuna bırakmak lâzım geliyor. Yalnız, işlemiş olduğum bölgenin plato eşyası ile aras vadisinde ele geçen eşyalar arasında açık bir başkalık müşahade edilmektedir. Aras vadisinin daha ziyade güney bölgesi (Van) ve İran kültürleriyle; plato da ise Anadolu ve Kafkasla sıkı bir münasebet görülmektedir.

Sazkara köyü (Kalecik) höyüğünde açılmış bir yarmanın Bakır çağına isapetini tahmin ettiğim katları arasında elde ettiğim bakırdan yapılmış mızrak veya kama ucu Anadolu kazı yerlerinde ele geçen madeni eşyaya çok benziyor. Açık sarı zemin üzerinde geometrik siyah ve kaba boya çizgi süslü kapların mevcudiyeti de bizi bir Mezopotamya münasebeti mes'elesine sürüklemektedir. Bu bakımdan birinci renkli parçaların Telhalaf, ikinciaçık yeşil parçanın da Elubeyt renkli kültür esyasına benzerliği var gibi görünüyor. Mamafih kat'î neticeyi daha sonraya bırakmayı doğru buluyorum. Esasen hartada çift çizgilerle gösterdiğim tabii ve tarihî yolların mevcudiyeti bu tasavvur edilen münasebet sahasının gelişeceğini bize açıkça göstermektedir.

Yalnız umumî bir yayılış gösteren ve ekseriya plotada ve (Ani) mezarlarında ele geçen içi dışı mat siyah ve gene içi sık paralel çizgi süslü kaplar da çok mühim parçalardır. Eğer, bu parçalar orta veyahut kuzey ve batı anadolu kazı yerlerinde elimize geçseydi muhakkak Frig devri eşyası damgasını derhal vu-

racaştık. Satın aldığım ve bir mezardan (Ani'de) çıktığı söylenen tam kaptaki helezoni çevre süsleri şekil bakımından şimali Kafkas eşyasına çok benziyor. Yukarda, plotada bir hususiyet taşıyan ve her yere yayılmış görünen bu kapların, M. Ö. 6 veya 7 nci yüzyıllarda bu mntakalara hâkim olan milletlere ait olacağı tahmin edilebilir.

Yunan Roma, Bizans çanak çömlekleri ve lâtin harfleriyle yazılı Bizans, arap harfleriyle yazılı İran Selçuk imparatorluğu, Gürcü kırallığı paraları pek fazladır. Klâsik çağ eserleri bölgede yayılmış bir halde değildir. Kars şehri ve XIX. uncu asırdan beri malûm olan ve birçok dünya seyyahlarının merakını çeken Ani harabesi bu kültür eşyasının en çok bulunduğu yerlerdir.

Bu arada (Ani) harabesinde bulduğum kırmızı zemin üzerine şerit baskılı, tek keçi ve dans eden insanları gösteren kap parçası çok ehemmiyetlidir. Göğdelerin köşeli, kol ve bacakların kıvrımlı olduğuna bakılırsa, bu parça Yunan geotrmeik kültür eşyasıyla bir münasebet çıkaracağına benziyor¹.

Selçuk ve Osmanlı eserleri de mevcuttur. Yalnız hangi sebepler altında tahribe ve hatta tahribe uğrayan bu âsarı tasfiye ve bu âsârın en güzel yerlerine son zamanlarda kazılan yabancı yazıları terceme etmek Türk araştırmacılarını hayli yoracaktır.

Ani, bölgede en büyük harabe yeridir. Yaptığım mükerrer araştırmalarda halen mevcudiyetini muhafaza eden pek çok cami, kilise bakiyeleri, yüksek ve süslü kale duvarları vardır. Elime yalnız Prof. Marr'ın Ani hakkındaki rehberi geçti. Bu eserde araştırdığım malûmatı bulamadım. Hakikî rapor bulunursa Ani hakkında belki daha eski ve etraflı malûmat edinmek mümkün olacaktır. Şimdilik Milâttan sonra 5 inci asırla başladığı bildirilen bu mühim bölgede yaptığım araştırmalarla kültür tarihi çok gerilere kadar gitmiş bulunmaktadır. Elimde burada bulduğum bakır çağı barçaları bu hükmün şahididirler. Milâdî 5 inci asırdan itibaren Ermeni prensleri ve çarlarına hükümet merkezi olan bu yerin tarih öncelerinden beri tanınmış bir bölge olduğunu ele almak zorundayız. Civarında bulunan taş aletler ve sayısız mağaralar bu neticeyi bir gün tam olarak ortaya çıkaracak vaziyettedir. Halen mevcut mimarî eserlerin çoğunda Roma ve Bizans tarzı mimarisinin anahartları, bazı kiliselerin cephelerinde Selçuk motifleri ve künbet

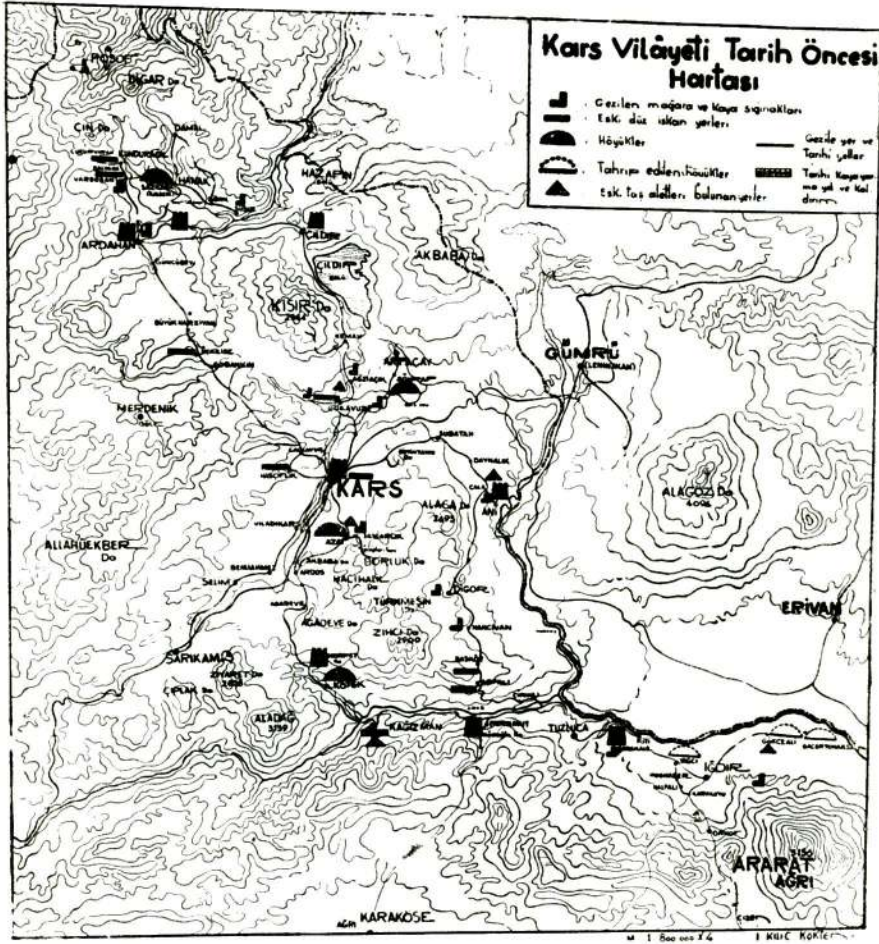
¹ Arkeoloji Doçenti Ekrem Akurgal'a göre.

şekillerinin Konya, Sivas, Erzurum ve Ahlat kümbetlerine benzeyişi başlı başına tetkik edilecek bir mevzudur. Ani harabesinin hikâyesi gayet uzundur. Bütün tarih boyunca, gerek şarktan ve gerekse garptan gelen insan dalgaları hep burada karşılaşmıştır. Burada Arap, İran, Yunan, Roma, Bizans, Gürcü, Mogol, Selçuk, Osmanlı Ermeni ve hülâsa çeşitli akvam izlerini daima tesbit mümkün olacaktır. Yıkılan ve yapılan eserler aslını bir çok yerler de tamamen kaybetmiş vaziyettedir. Tarihen kayıtlı iki büyük zelede bu kültür merkezini alt üst ederek barınılmaz bir hale sokmuştur. Bu günkü hali gene merakı çeker, kuzey kenarındaki kaleler sağlamdır. Kilise ve camiler, sayısız sun'î mağazaları, orta Anideki kale görülmeğe değer. En mühim hâdiselerden birisi de Ermenilerden Pağratit sülâlesinin Kırallı Aşut'un oğlu ikinci Simpat'ın yaptırdığı bildirilen kale duvarlarının burçlarında ve içe bakan yüzlerinde uçları kırık haç motiflerinin bulunması ayrı bir mevzu teşkil etmektedir. Orta Anadolu kazılarında ele geçen güneş kurslarında gördüğümüz şekillerin aynı oluşu ve bu motifin halen birçok köylerimizde (bilhassa Konya köylerinde) yaşamakta bulunuşu halledilecek mes'eledir. Yalnız bunun hıristiyanlıktan çok evvel Anadolu'da kullanılmış bulunması ve bugün birçok yerlerde bu şeklin bir bereket sembolü oluşu şeklin dinî bir mahiyet taşımadığını gösteriyor.

Alınan netice

- 1 — Bölgede kaya sığınağı ve mağara istasyonları çoktur. Bunların bir kısmı tarih öncesi eşyası veriyor. Ani de Tüf tabakalarına açılan sun'î mağara ve odacıklar, Aras vadisine inerken tesadüf edilen kaya yarma yolları ve kaldırımları, Arapçay kazası çevresi ile (Çukurviran) Dü-ziskân yerindeki tek taşla fıraklı oda duvarları Borluk vadisi kaya sığınakları çok mühimdir.
- 2 — Kars platosunda eski taş devrine ait Chelleo-Acheulleen tip bir el baltası, Borluk vadisinde Musteriyen olması muhtemel aletler, Aras vadisinde siyah opsidiyen mikrolitler toplanmıştır.
- 3 — Gezdiğim yollar bölgenin aynı zamanda tarihî yolların bir kısmını gösterir.

4 — Anadolu'da sayısı ikiye geçmiyen düzişkân yerleri birden artmış bulunuyor.

5 — Toplanan çanak çömlek parçalarından bir kısmı Kalkolitik, bir kısmı bakırçağ, pek azı bronz ve Hitit kaplarına çok benziyor. Mahallî hususiyet taşıyan bakırçağ kapları da mevcuttur. Bir çoklarını batı, kuzey, Orta Anadolu

malzemesiyle, birkaç tanesini de Van ve Şimali Mezopotmaya ve şimali Kafkas eşyasiyle ilgili gördüm.

- 6 — Kas 'ta ve Ani harabesinde Bakır, Yunan, Roma, Bizans, Selçuk devirlerinin eserleri gayet boldur. Bir iki parça Hitit eşyası da ele geçti.
- 7 — Milâdî 6 — 7 inci asır milletlerine ait olması muhtemel eşyalar diğerlerine nazaran ayrı bir hususiyet arzeder. Bölgede bilhassa platoda çok dağılmış haldedir.

Sunduğum keşif raporu, müstakbel kazılara ve münasebetlere açar (Anahtar) olacaktır. Anadolu'nun en mühim kapısı, tarih ve tabii yolların başlangıcı, çeşitli kültürlerin doğuş ve kavşak noktası olarak vasıflandırdığım Kars bölgesi her bakımdan çok devamlı kazılara muhtaçtır.

Bundan önce buraları gezenleri ve bölge hakkında yazı yazarları tesbit etmekle meşgulüm. Burada, 1929 yılında B. Rağıp Şefik (Halen Sarıkamış halkevi reisidir. Ahmet Tevhit efendinin Kars seyahat notlarından beni faydalandırmıştır.) Maarif Müdürü Bay Şevket, İktedrisat müfettişi Bay Şükrü ve Fotoğrafçı B. Sıtkı dan mürekkep hey'etle Ani yi ziyaret eden Üstad Ahmet Tevhit beyi, Vanda, Karsta, tetkikat ve 27 sene Ani de kalarak Hafriyat yapan Prof. Marr-ı unutmadım. Onların bitaraf ve ilmî mesaileri önümüzde daima rehber olacak ve daima şükranla anılacaklardır.

Artık Türk Tarih Kurumu her yerde olduğu gibi buralara da elini atmış bulunuyor. Gelen sene yaptıracağı kazılarla beklenen hakikat ortaya çıkacak, münasebet hudutları genişliyecek ve Anadolu kültür tarihi kronolojisine yeni ışıklar serpilecektir. Bundan başka geçiş, kalış, doğuş izleri tesbit edilerek yerin ana kültürüyle hiçbir alâkası olmıyan ve halen kullanılmakta ısrar edilen bazı coğrafi yer adlarının da tashihine sebep olacaktır. Kazıların sonunu bekliyelim...

